

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ ГЕНЕЗИ ОСОБИСТОСТІ

У статті обґрунтовується, що методологічні основи дослідження кризових явищ генези особистості можливі, з одного боку, з використанням експериментально-генетичного методу як найбільш адекватного до предмета дослідження; з другого боку, з огляду на такий вузькоспеціалізований для даної галузі науки термін, як “нужда” в її єдності біологічного, соціального та духовного векторів.

Ключові слова: методологічні основи, кризові явища, генеза, особистість, експериментально-генетичний метод.

В статье обосновывается, что методологические основы исследования кризисных явлений генезиса личности возможны, с одной стороны, с использованием экспериментально-генетического метода как наиболее адекватного к предмету исследования; с другой стороны, учитывая такой узкоспециализированный для данной отрасли науки термин, как нужда в ее единстве биологического, социального и духовного векторов.

Ключевые слова: методологические основы, кризисные явления, генезис, личность, экспериментально-генетический метод.

Дослідження кризових явищ процесу становлення й існування особистості в сучасній психології здійснюється настільки активно, що лише бібліографія цієї проблематики зайняла б цілу книжку. Вкажемо тут лише найбільш істотні джерела (звісно, на наш погляд): Василюк Ф.Ю. [1], Грішина Н.В. [2], Титаренко Т.М. [3]. Водночас більшість досліджень присвячена суто практичним питанням, як долати кризові стани. Є роботи, в яких наявні описи і навіть спроби систематизації критичних явищ, деякі автори висловлюють різні ідеї щодо виникнення кризи. На жаль, при вивченні літератури ми не отримуємо відповіді на питання щодо психологічної природи кризи. Відповідь Ф.Ю. Василюка: “Криза означає неможливість існувати далі, неможливість самореалізуватися”[1], хоча й є вірною по суті, змістовно не розкриває психології даного явища.

Таке становище речей насправді не є нормальним, і завдає шкоди психологічній практиці (а отже – людині), причому, шкоди вельми серйозної. Адже нерозуміння психологічної природи явища означає неможливість його вірно, надійно і валідно діагностувати. І дійсно, ми не маємо точних емпіричних даних щодо кризи,

отриманих психодіагностикою. Перед нами лише описи психологів, частково отримані за висловлюваннями пацієнтів, частково – у спостереженні. Цього дійсно недостатньо для науково обґрунтованого підходу до корекції кризових станів. В медицині без надійного діагнозу питання про лікування не може навіть ставитися. А в психології, на жаль, може не тільки ставитися, але й вирішуватися (і це не прикрашає психологію). Завдання науки зараз полягає у тому, щоб методологічно відрефлексувати накопичений матеріал, створити надійні парадигми та моделі розвитку особистості в цілому і окремих явищ і процесів, і віддати це психологічній практиці для реалізації наукового підходу в конкретних дослідженнях і практично-психологічних заходах.

Методологічна позиція, яка створена нами, базується на таких основних положеннях: про психіку як таку, що розвивається і саморозвивається; про особистісну природу людської психіки, яка представлена й уособлена в існуванні конкретної людської істоти – цілісної та унікальної; про саморозвиток (самостановлення) особистості як системи у тісному взаємозв'язку зі світами соціального, біологічного, духовного: в цій взаємодії особистість моделює саму себе, рухається власним життєвим шляхом, проходячи якісно різні етапи і вибудовуючи на кожному з них абсолютно специфічні відносини з оточуючими факторами. В цьому русі криза (як вікова, так і життєва) не є винятковим хворобливим явищем, а є явищем закономірним (навіть можна сказати – обов'язковим), і саме з цього слід виходити. Для розуміння такої позиції, а також її наслідків у конкретно-науковій сфері, є сенс більш ретельно познайомити читача з нашою методологічною позицією. Вихідні положення, що тут вказані, специфічно задають вимоги до методу дослідження.

У широкому значенні ми розглядаємо метод як теоретично оформлений засіб і, водночас, результат специфічного опредметнення ідей та уявлень дослідника про предмет вивчення. Розпредметнення відбувається вже після того, як за допомогою даного методу дослідник отримує й усвідомить наукову інформацію.

Дане концептуальне розуміння методу дозволяє уявити собі логічно-послідовну схему дослідження: уявлення дослідника про психологічну природу особистості, які виникли в нього на підставі *життєвих* фактів, засвоєних теоретичних знань та усвідомлення власного життєвого досвіду, зустрічаючись з *новими* фактами і *новим* досвідом, породжують проблему. Її вирішення вимагає нових наукових емпіричних фактів, і метод з'являється як, з одного боку, опредметнення уявлень, з другого – як відображення проблеми, а з

третього – як ідеальна технологія, адекватна за своїми ключовими параметрами тій системі, яка має вивчатися – тобто особистості.

Отримані під час застосування такого методу наукові (не життєві) факти теоретично узагальнюються дослідником, порівнюються з попередніми уявленнями, результатами досліджень інших авторів, і тоді виникають нові уявлення і нові проблеми. Ця логічна схема, що чітко відображає концепцію методу як такого, майже зовсім не реалізується в дослідженнях особистості. В кожній її ланці маємо розриви і невідповідності. Так, цілісність, унікальність, єдність особистості визнається її сутнісними (атрибутивними) ознаками практично всіма серйозними дослідниками. Але це уявлення дивним способом опредметнюється саме в частковій, уривчастій методикі дослідження окремих (при цьому – *штучно* відокремлених) її елементів, і те класичне положення, що сума окремих частин ніколи не дорівнює цілісності, зовсім не враховується. Загальновизнаною є й така атрибутивна ознака особистості, як активність, що всупереч реактивності означає можливість особистості існувати, виходячи з власних цілей та ідеалів, а не лише відповідати на подразнення. Але чому ж це знання “опредметнюється” виключно у стимул-реактивних методах і методиках, до яких слід віднести й тести, й експеримент у його класичному вигляді, і різні форми опитування? Ця сама проблема спостерігається у дослідженні розвитку. Знову вихідні уявлення про складний процес саморозвитку, гетерогенність його механізмів втілюються у виключно “зрізові” методичні процедури, які лише констатують особливості даного конкретного моменту і ніяк не відкривають механізмів.

Відсутність методу, адекватного вихідним уявленням та об’єкту дослідження, породжує скепсис і розчарування, та примушує дослідника добудовувати свої вихідні позиції самому, тобто шукати відповіді на поставлені питання не в об’єкті дослідження, а в книжках та власному досвіді. Це, як бачимо, дуже далеко від наукового пізнання.

“Некласична психологія” Л.С.Виготського (культурно-історична теорія) містить у собі важливі вихідні методологеми, подальша розробка і осмислення яких впритул підводять нас до створення адекватного методу дослідження особистості. З огляду даної теорії, культура є ідеальним представництвом реальних здібностей людей, а психіка людини – “соціокультурним і семіотичним утворенням, що розвивається в ситуаціях спілкування” [4]. Для психології це положення, як вважає Ф.Т.Михай-

лов, виявляється дійсним визначенням власного предмета дослідження: “1) формування в онтогенезі власноутворюючої вихідної здібності цілеспрямованого відношення до свого буття, світу його об’єктивних умов; 2) розвиток цієї здібності в багатстві чисельності її проявів (у мисленні, емоціях, волі, увазі і т. ін.); 3) перетворення їх у цілісність (єдність) усього суб’єктивного світу індивіда” [5, с. 59]. Мова, таким чином, йдеться про вихідну (ключову) здібність людини, яка розвивається за власними законами і на цій підставі об’єднує всі психічні явища в єдине й унікальне ціле – особистість.

У цих міркуваннях ми вбачаємо суттєвий момент щодо методу дослідження – цілісність може бути досліджена адекватно, якщо реально вивчатиметься процес її виникнення і становлення, а не певний результат (*postfactum*). Отже, вихідна наукова проблема психологічного дослідження тут принципово змінюється – не сама по собі цілісність особистості як факт є проблемою, а процес її виникнення. Іншими словами, психологія особистості має починатися не з констатації наявних психічних структур і пошуку засобів їх подальшого аналізу, а з “проблеми формування людської суб’єктивності, проблеми *засад* процесу перетворення об’єктивних умов буття людини у внутрішній світ, що суб’єктивно переживається, опосередковує, спрямовує і мотивує життєдіяльність” [1, с. 76].

Так виникає ще один суттєвий методологічний аспект – вищі психічні функції людини (тобто – особистість, адже ми визначили її як форму існування людської психіки в цілому), взагалі не дані як такі, а – *задані*, їх не можна дослідити, не задаючи індивіду засобів їхньої побудови. В цілому, мова йде про дослідження розвитку і дослідження у розвитку.

Викладені методологічні положення були упередметнені авторами культурно-історичної теорії в особливому методі дослідження – експериментально-генетичному. Смісл цього методу полягає в тому, що предметність діяльності і відповідна до неї інтерпсихічна форма організується і вибудовується самим експериментатором, з урахуванням відомих механізмів і теоретичних положень. Дослідник не створює стимули і не фіксує реакції – він організовує розвиток певного психічного процесу, він – поруч, а не “навпроти”, враховуючи те, що підсилено акцентував Л.С.Виготський: не лише об’єкт перед дослідником, але й дослідник – перед об’єктом. Такий спільний рух, спільно розподілена діяльність і дозволяють дійсно вивчати, як виникає і розвивається та чи інша вища психічна функція, а, отже, як вона влаштована. Важливо

зафіксувати і підкреслити: сама позиція дослідника тут є унікальною – він не “перед”, а “поруч”. Із своїми структурно-схематичними показниками ця позиція тяжіє до позиції психотерапевта (особливо в психоаналітичних і гуманістичних напрямках). Але є суттєва відмінність – експериментально-генетичний метод покликаний формувати і вивчати, а не долати проблеми, хоча останнє теж відбувається, але неконтрольовано, ніби мимовільно.

Логіка цього методу передбачає не просто фіксування особливостей тих чи інших емпіричних форм прояву психіки, а їх активне моделювання та відтворення в особливих умовах. Це і дозволяє розкривати їхню сутність, тобто закономірності виникнення та становлення в онтогенезі певних психологічних функцій. Тому конкретна реалізація експериментально-генетичного методу в дослідженнях з вікової та педагогічної психології як необхідний компонент включає формувальний експеримент.

Теоретичний рівень вивчення психічних процесів в експериментально-генетичному методі, на відміну від інших методів, спеціально задається дослідникові через конструювання змістовно-операціональних сторін предметної діяльності. Причому специфічною особливістю подібного конструювання є те, що модель, створена дослідником з метою пізнання, відповідає реальній внутрішній структурі самого психічного процесу.

Тут родовий психічний процес, будь-то спосіб мислення чи пам'ять, відтворюється окремим індивідом за тими соціально-культурними нормами, які зробили його здобутком духовної культури суспільства.

Говорячи словами Ф.Енгельса, експериментально-генетичний метод, фіксуючи власною організацією “об’єктивну діалектику речей”, породжує “суб’єктивну діалектику ідей”, складну діалектику психічного світу індивіда, який розвивається за законами відображення дійсності [6].

Ці закони виражаються не в абстрактно-загальній формі, а як змістовно-поопераційна система певної діяльності. Лише у такій якості вони стають основою тих зв’язків та відносин, які утворюють психічний процес, що розвивається. Отже, саме змістовно-поопераційна система експериментально-генетичного методу є психологічним центром дослідження.

Це означає, що досліджуваний психічний процес або функція спочатку конструюються у вигляді моделі певної діяльності, а потім актуалізуються через посередництво спеціальних способів організації активності суб’єкта. У педагогічній психології таким універсальним способом організації активності суб’єкта є задача,

вирішення якої і передбачає функціонування відповідного психічного процесу.

Експериментально-генетичний метод несе безпосередньо у собі способи побудови вищих психічних функцій, які присвоюються суб'єктом у процесі перетворення ним певного змісту. При цьому саме перетворення поєднує у собі генетичний та структурно-функціональний моменти об'єктивної реальності й задає тим самим подібні структури (у вигляді способів аналізу) самому психічному.

Інтеріоризуючись, способи перетворення виступають психологічними механізмами предметної діяльності суб'єкта. Таке уявлення про психічні процеси як про регулятори діяльності та поведінки індивідів примушує інтерпретувати закономірності психічного розвитку як необхідний і логічний наслідок даної лінії процесу формування, передбаченого експериментально-генетичним методом.

Основними принципами експериментально-генетичного методу є такі: 1) принцип аналізу за одиницями (вичленування вихідного суперечливого відношення, що породжує клас явищ як ціле); 2) принцип історизму (принцип єдності генетичної та експериментальної лінії у дослідженні); 3) принцип системності (принцип цілісного розгляду психічних утворень); 4) принцип проектування (принцип активного моделювання, відтворення форм психіки в особливих умовах).

Аналізуючи емпіричні результати, отримані за допомогою експериментально-генетичного методу, який був обґрунтований Л.С.Виготським, враховуючи закономірності співвідношення навчання, виховання і психічного розвитку (Г.С.Костюк), спираючись на природу встановлених в експериментальних дослідженнях механізмів конструювання і проектування соціальних здібностей (В.В.Давидов), враховуючи положення теорії поетапного формування розумових дій (П.Л.Гальперін), аналізуючи роботи з біології і генетики, ми прийшли до висновку, що силою, яка породжує людське життя, є *нужда*.

Нужда, як вихідна базальна енергетична інтенція з самого початку не є суто біологічною, а має єдину біосоціально-духовну природу, оскільки являє собою унікальне нескінченне продовження нужди соціальних істот (батьків дитини), що опредметнилась у свій креативний продукт – нове життя. Так біологічне поєднується з соціальним та духовним, утворюючи в людській істоті нерозривну цілісну єдність, так соціальне стає біологічним. Нужда не “модифікується” ні в які інші структури: вона породжує “на собі”, “в собі” окремі і різноманітні потреби, які опредметнюються,

задовольняються, переживаються і розвиваються. Потреби виникають як окремі відгалуження на цілісному і єдиному носіїві – нужді. Це виникнення зумовлене “зустріччю” нужди з об’єктами і явищами оточуючого середовища, перш за все – соціального. Але сама нужда як вихідна інтенційна енергетична сила опредметнюється лише в такому ж цілісному продукті – з’єднанні двох нужд, двох особистостей, і тоді народжується людське дитя. Саме біосоціально-духовна, за визначенням, нужда зумовлює відпочаткову потенційну особистісність цієї дитини. Але не тільки нужда, оскільки іншим вихідним аспектом є наявність спадкових людських задатків у цієї дитини. Рух нужди перетворює потенційне в актуальне, і тут ми бачимо початок формування – виникнення особистісної структури.

Ми констатуємо попередньо, що саме опредметнена нужда двох особин протилежної статі і породжує нове життя. Звідси починається єдність біологічного, соціального та духовного, оскільки нужда відпочатково має біосоціальну природу. Нужда, породжуючись самим фактом свого історичного буття, втілюється в людській істоті і виходить на новий оберт свого існування, лише опредметнившись в новому житті, в новій людській істоті. Будучи за природою ніби-то виключно біологічною, ця істота за посередництвом опредметненої – втіленої в неї біосоціально-духовної нужди, несе в собі величезний пласт соціальної реальності, яка привласнилася її пращурами в процесі життя і стала до деякої міри вже і біологічною.

Отже, нужда, як генетичне вихідне відношення, що конститує особистість незрозумілим поки що унікальним і складним шляхом вбирає і з’єднує в собі і біологічне, і соціальне, і в процесі онтогенетичного розвитку соціальне перетворюється в біологічне, але не в дорослих особинах, а в новонародженому індивіді як продукті любові. І коли ця специфічна форма нужди реалізується в здібності стати особистістю, вона несе в собі вихідну інтенцію: новонароджений індивід виявляється готовим до соціалізації. Соціальне привласнюється дуже легко, напрочуд легко, якщо зважити на те, що перед нами біологічна по суті особина. Без наявності нужди стати особистістю ніяка біологічна дресура не може призвести до соціального становлення індивіда. Скажімо, у приматів існують всі необхідні задатки і функції, але вони ніколи не соціалізуються як особистості. Чому б не уявити (поки що гіпотетично), що сутність справи в тому, що в спадковості примата відсутня соціальна складова, а її нужда є виключно біологічною, немає в ній соціального компонента. Тож при зустрічі з соціальним

оточенням і не формуються відповідні потреби, а отже, й відсутній соціально-культурний розвиток. Водночас, людська дитина, якщо навіть вона народжується сліпоглухонімою, несучи в собі нужду стати особистістю, привласнює людський досвід і стає нею. Це – найсуттєвіше.

Нужда, отже, є тим генетично вихідним відношенням, яке конститує в єдиній дихотомічній парі дозрівання біологічної особини і психологічний вияв соціальних впливів, що й породжує особистість. Власне кажучи, соціальне з'являється “на сцені” двічі: спочатку як розподілена функція між двома особинами, потім відбувається привласнення людських здібностей і вступає в силу закон нужди, але в іншому вигляді (в підлітковому віці). Тут нужда входить у соціальний контекст продовження роду. Саме вона визначає “друге” породження особистості.

Отже, завдяки дії нужди утворюється особистість як система, що має здатність до саморозвитку. Ця система набуває певної форми, яка “узгоджується” з викликами і вимогами соціального оточення (соціальний вектор нужди). Внутрішньо система являє собою складну структуру, котра виступає результатом дії всіх складових векторів нужди (біологічного, соціального, духовного). Ми можемо говорити про наявність двох протилежно спрямованих факторів у дії нужди: перший – створююче-стабілізуєчий, другий – хаотично-руйнівний. Власне, протистояння цих факторів і зумовлює саморозвиток.

Зазвичай, існування людини підпорядковане її мотивам і цілям. Їх досягнення забезпечується дією стабілізуєчого фактора нужди, завдяки чому гармонізуються відношення людини з соціальною, біологічною та духовною сферою. Відбувається розвиток, тобто форма і структура особистості певним чином (а саме – прогресивно) змінюється. В цей час людина відчуває себе комфортно, впевнено і в неї переважають позитивні емоції, виникають нові плани та перспективи. І це – ключовий момент. Справа в тому, що досягнення цих нових обріїв виявляється неможливим для системи, яка влаштована так, як вона функціонує. Для того ж, щоб її змінити, треба спочатку її, розхитати, зробити менш міцною та гармонійною. І тут вступає в силу протилежний, руйнівний фактор. Слід зазначити, що він діяв упродовж всього часу, чим і пояснюються деякі незначні, але чисельні незадоволення, розчарування, які її людина суб'єктивно переживала (не дуже звертаючи на це увагу) під час конструктивного періоду. Етап дії другого фактора є диференційованим за векторами нужди (все визначається тим, що саме заважає руху вперед – соціальні стосунки, біологічне здоров'я

чи духовні проблеми). Сама людина цієї диференційованості не помічає, а починає переживати розгубленість, спустошеність, відсутність перспектив. Починається криза. Сенс її – в руйнації заради створення і розвитку. Структура і форма особистості, які вже непридатні для подальшого автентичного існування в світі, мають зруйнуватися і дати можливість виникненню нових адекватних структур і форм. Момент цей – відповідальний і важкий в суб'єктивному плані. Завдання фахівця-психолога ми вбачаємо в наступному:

- допомогти людині зберегти провідні цінності, смисли і мотиви, а також суб'єктивний досвід;
- встановити, який саме вектор в даному випадку є найбільш вразливим (соціальний, біологічний чи духовний) і створити умови для активної і ефективно підтримки людини саме в цій галузі, перш за все.

Отже, методологічні основи дослідження кризових явищ генези особистості можливі, з одного боку, з використанням експериментально-генетичного методу як найбільш адекватного до предмета дослідження; з другого боку, з огляду на такий вузько-спеціалізований для даної галузі науки термін, як нужда в її єдності біологічного, соціального та духовного векторів.

Список використаних джерел

1. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). – М.: Издательство Московского университета, 1984. – 200 с.
2. Гришина Н.В. Кризисы и конфликты в жизни человека // Психология. Учебник / Под ред. А.А. Крылова. – М.: Проспект, 2000. – С. 356-365.
3. Титаренко Т. М. Испытание кризисом. Одиссея преодоления: [моногр.] / Т. М. Титаренко. – 2-е изд. – М.: Когнито-центр, 2010. – 303 с.
4. Выготский Л.С. Психология / Л.С.Выготский. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с.
5. Михайлов Ф.Т. “Загадка человеческого Я”. Предисл. Д. Бэкхерста. Изд. 3-е, стереотипное. – М.: ООО “Ритм”, 2010. – 360 с.
6. Маркс К. Избранные произведения. В 3-х т. Т. 3 / К.Маркс, Ф.Энгельс. – М.: Политиздат, 1986. – 639 с.

The article proves that the methodological basis of investigating the phenomena of crises in the genesis of personality lies on, on the first hand, the use of experimentally-genetic method as most adequate to the research object; on the second hand, with the taking into consideration such term

strictly specialized for this branch of science, as a need (nuzhda) in its unity of biological, social and spiritual vectors.

Keywords: methodological foundations, crisis, genesis, personality, experimental-genetic method.

Отримано: 02.02.2011

УДК 159.923

Л.Ю.Айвазян

Взаємозв'язок суб'єктивного відчуття самотності і розвитку особистості

Переживання самотності може стати ситуацією, що сприяє розвитку людини, що стимулює появу рефлексії з приводу власного життя і перспектив свого розвитку. Але самотність може переживатися й усвідомлюватися як непродуктивний негативний емоційний стан, що навіть може привести особистість у глухий кут (суїцид). Все вищевикладене вказує на актуальність проблеми самотності й на необхідність її вирішення в сучасній психологічній науці. Дана робота присвячена дослідженню суб'єктивного відчуття самотності у двох різних його проявах.

Ключові слова: суб'єктивне відчуття самотності, особистість, розвиток.

Переживание одиночества может стать ситуацией содействующей развитию человека, которая стимулирует появление рефлексии по поводу собственной жизни и перспектив своего развития. Но одиночество может переживаться и осознаваться, как непродуктивное негативное состояние, что даже может привести личность в тупик (суицид). Все вышеизложенное указывает на актуальность проблемы одиночества и на необходимость ее исследования в современной психологической науке. Данная работа посвящена исследованию субъективного ощущения одиночества в двух разных его проявлениях.

Ключевые слова: субъективное ощущение одиночества, личность, развитие.

Вступ. Багато років психологи, соціологи і філософи намагались пояснити природу самотності. Проте теорії самотності суттєво не допомогли в реальних дослідженнях даного явища[3]. Тому, не-